

Hra o romství: Divadlo Romen a jeho role při konstrukci romské identity v Sovětském svazu ve dvacátých a třicátých letech 20. století²

Performing Romaniness: The Romen Theatre and Its Role in Romani Identity-Construction in 1920s and 30s Soviet Union

Lemon, Alaina. 2000. Between two Fires: Gypsy Performance and Romani Memory from Pushkin to Postsocialism. Durham: Duke University Press, 320 s.

O'Keeffe, Brigid. 2013. New Soviet Gypsies: Nationality, Performance, and Selfhood in the Early Soviet Union. Toronto: University of Toronto Press, 328 s.

Historický úvod: Budování nové společnosti v Sovětském svazu

První světová válka byla katalyzátorem mnoha hlubokých politických změn a transformací v Evropě i mimo ni. Po válce byly redefinovány koncepty státnosti a národnosti a společnosti byly budovány znovu a na nových základech: v Evropě to byl jejich národnostní nebo etnický charakter, zatímco sovětská národnost měla být postavena na ideologickém základu marxismu-leninismu. Namísto toho, aby – podobně jak tomu bylo v Evropě – rozdělil veskrze různorodou zemi na jednotlivé národní státy, vyzval revoluční režim V. I. Lenina různé národnosti, aby přispěly ke společnému cíli budování komunistické společnosti:

„Konečným cílem bylo vytvoření komunistické společnosti, tedy socio-ekonomického řádu strukturovaného na základě společného vlastnictví výrobních prostředků a absence sociálních tříd. Marxistická ideologie předpokládala vytvoření beztřídních politických společenství založených na etice práce a marxistickém přesvědčení spíše než nacionalismu nebo rase. Národy se měly stát minulostí a nejvyšší identitou měla být třídní identita.“ (Dunajeva a Dunaev 2019: 3)

1 Jekatyerina Dunajeva, Ph.D. je odbornou asistentkou na Ústavu mezinárodních studií a politologie při Katolické univerzitě Petra Pázmánye (Budapešť, Maďarsko). E-mail: katyadunajeva@gmail.com

2 Jak citovat: Dunajeva, J. 2019. Hra o romství: Divadlo Romen a jeho role při konstrukci romské identity v Sovětském svazu ve dvacátých a třicátých letech 20. století. *Romano džaniben* 26 (1): 95–109.

Jinými slovy, úsilí o budování národů v raném SSSR mělo výrazně ideologický charakter, protože to bylo přímo spojeno s ambiciózními plány na vytvoření nového společenského řádu nebo „jedinečné socialistické civilizace“ (Johnston 2006).

Etnické identity, a tedy i národní kultury, byly klíčem k novému uchopení představy o sovětské společnosti po zhroutilí carismu (Wojnowski 2015: 2). V souladu s tím byl na 10. sjezdu Komunistické strany Ruska (bolševiků) [KSR(b)] v dubnu 1923 vyhlášen nový přístup k národnostním skupinám nového sovětského státu a zpráva J. V. Stalina s názvem „Význam národnosti při budování strany a státu“ nastínila hlavní směry národnostní politiky (Dunajeva a Dunaev 2019). Nová národnostní politika nativizace nebo *korenizace* usilovala o začlenění různých etnických skupin do struktury sovětské společnosti a o očištění jejich kultury od neprogresivních prvků, které považovala za pozůstatky carských dob. „Nativizace státního aparátu“ předpokládala zavedení místních jazyků do oficiálních struktur, a tedy institucionalizaci národnostních kultur. Nejprve však musely být tyto kultury přebudovány. Tato národnostní politika byla koncem dvacátých let na ústupu a ve 30. letech byly některé její aspekty přehodnoceny (například jazyková politika). Dopady nativizace z ní však činí klíčové období pro pochopení národnostní politiky v SSSR.

Kulturní a ideologický život sovětské společnosti prošel během dvacátých let 20. století zásadními změnami. Toto období, také označované jako kulturní revoluce, si vytyčilo důležitý úkol zvýšit obecnou kulturní úroveň, zejména prostřednictvím vzdělávacích a kulturních institucí. Konečným cílem bylo podle V. I. Lenina vytvoření nové „proletářské inteligence“, která byla zase nezbytná pro racionalizaci společnosti, industrializaci a šíření socialistické ideologie (Fitzpatrick 1978). V roce 1923 Lenin uvedl:

„Naši odpůrci nám opakovaně říkali, že jsme se ukvapili ve snaze implantovat socialismus do nedostatečně kultivované země. Nechali se však uvést v omyl tím, že jsme začali od opačného konce, než jaký udává teorie..., protože v naší zemi předcházela politická a sociální revoluce revoluci kulturní, té samé kulturní revoluci, které se přesto nemůžeme vyhnout... Aby bylo možné dosáhnout [socialismu], musí proběhnout skutečná revoluce – celý lid musí projít obdobím kulturního rozvoje... Tato kulturní revoluce by nyní sama o sobě stačila k tomu, aby z naší země učinila zcela socialistickou zemi; ale zároveň ukazuje na nesmírné obtíže čistě kulturního (protože jsme negramotní) a materiálního charakteru (abychom mohli projít kulturním přerodem, musíme dosáhnout určitého rozvoje hmotných výrobních prostředků, musíme mít určitou materiální základnu).“ (Lenin in Žižek 2017: 134–135)

Konečnou vizí byl nový světový řád, který měl být nejprve zřízen v Sovětském svazu a poté se šířit a replikovat po celém světě. Cílem byla postetnická komunistická

společnost; a k jejímu dosažení byly mobilizovány národní kultury jako politické nástroje, které měly revolucionizovat populaci.

Romové a sovětská kulturní revoluce

Kulturní zaostalost s sebou nesla zásadní politické nedostatky. Když budeme dále citovat Lenina, „pouze prostřednictvím přesné znalosti kultury, utvářené během celého vývoje lidstva, můžeme vybudovat proletářskou kulturu“ (Lenin, citováno v O’Keeffe 2013: 225). S touto základní logikou se Lenin pustil do jednoho z nejvýznamnějších experimentů v oblasti sociálního inženýrství: transformace národních kultur. Leninova národnostní politika v raném období Sovětského svazu pronikla do všech aspektů života včetně literatury, umění, kultury, vzdělávání a dalších. Jádrem státní národnostní politiky bylo prosazování rovných práv pro neruské národnosti. Někteří vědci naznačují, že to bylo nezbytné pro upevnění raného sovětského státu (například Olivier 1990), jiní tvrdí, že skutečným cílem bylo legitimizovat „převážně ruskou revoluci, která byla většinou záležitostí měst, ve státě, který byl typicky zemědělský a multietnický“ (Liber 2010) nebo získat podporu pro revoluci ze strany národních hnutí a umožnit tak straně, aby „reprezentovala všechny složky dělnické třídy mnohonárodnostního státu“ (Tarr 1999), ale jsou i tací, kteří to vidí jako „upřímný pokus o posílení postavení menšinových kultur a jejich rozvoj v rámci sovětské ideologie“ (Sundstrom 2015). Jisté je, že všechny aspekty života měly být proletarizovány, všechny národy měly být civilizovány a každý člověk se měl stát sovětským mužem nebo ženou.

Dopady politiky *korenizace* na Romy v Sovětském svazu zkoumala jen hrstka akademiků. Cikáni – také známí jako Romové – jsou názorným příkladem toho, jak Sovětský svaz ve své rané fázi mobilizoval národní kultury a etnicity. Romové byli pro státy vždy výzvou. Jako neteritoriální, vysoce heterogenní skupina, která byla vnímaná a zobrazovaná jako exotická, byli v mnoha částech světa, včetně Ruska,³ po staletí trvalými outsidersy. Jak raný sovětský režim zvládal aplikovat svou národnostní politiku na Romy? Nejdůkladnější analýzu tohoto období podávají Alaina Lemon ve své knize *Between Two Fires: Gypsy Performance and Romani Memory from Pushkin to Postsocialism* (2000; Mezi dvěma ohni: Cikánská performance a romská paměť od Puškina k postsocialismu) a Brigid O’Keeffe v knize *New Soviet Gypsies: Nationality, Performance, and Selfhood in the Early Soviet Union* (2013; Noví sověťští Cikáni: Národnost, performance a identita v raném Sovětském svazu). Jádrem obou studií je snaha porozumět 1) jak jsou

3 Abychom se vyhnuli generalizaci spojené s označováním Romů jako neteritoriálních, autorka by ráda uvedla, že samozřejmě existovaly i usazené komunity. Kromě toho byl obraz Romů jako kočovníků v té době často používán jako stereotyp a forma exotizace.

národní identity budovány v průběhu času; 2) čím je utvářeno členství v dané etnické komunitě; a 3) jak jsou národnostní identity ztvárněny.

Alaina Lemon se ve své knize zabývá rozpoznáváním „inscenovaných“ a „skutečných“ rasových odlišností a ukazuje, že „průsečíky mezi performancí a sociálními kategoriemi“ jsou při definování romské kultury klíčové (2000: 2). Lemon podává popis kulturního zobrazování Romů v průběhu éry Sovětského svazu, počínaje Puškinovou slavnou básní „Cikáni“ až po dosahy do doby postsovětského Ruska. Čerpá přitom ze své tříleté zkušenosti terénního výzkumu a potvrzuje své detailní a komplexní porozumění romské a ruské/sovětské kultuře. Autorka zaměřuje většinu své pozornosti na analýzu rolí, jaké divadlo Romen a divadelnost hrály v (re)konstrukci romské identity, kultury a vztahu ke státu. Lemon ukazuje, že divadelní představení posilovala dlouhodobé stereotypy, které zobrazovaly Cikány jako vzpurné, tajemné a necivilizované. Romové se do vyjednávání svých kulturních zobrazení sami zapojovali a někteří členové se aktivně angažovali v politice kulturní reprezentace.

O'Keefe se zaměřuje na různá místa, v rámci kterých se definovala sounáležitost a která byla mobilizována jako „platformy“ pro zapojení do struktur sovětského státu a pomoc lidem na cestě k tomu stát se užitečnými sovětskými občany. Ve své knize O'Keefe také tvrdí, že Romové aktivně participovali na procesu, ve kterém se z nich stávali sovětské občany. Autorka tento proces, který zahrnoval i překonávání zaostalosti, nazývá „sebe-sověťizaci“. Osvojování sovětské ideologie, jako postoj vždy dávaný do protikladu s necivilizovaným cikánským životním stylem, a přijímání morálních hodnot práce a sebekázně se dělo prostřednictvím „cikánských“ škol, divadel, svazů nebo zemědělských družstev. Každá kapitola knihy O'Keefe pojednává o místech, která umožňovala sovětským Romům „participovat na sověťství“ – a jedním z takových příkladů je i divadlo Romen.

Účelem tohoto článku je recenze těchto dvou knih se zaměřením na performativitu identity a národní příslušnosti, se zvláštním zřetelem na roli, kterou hrálo divadlo Romen poskytováním jeviště pro zobrazování sovětské cikánské identity. Jinými slovy je mimo rozsah tohoto článku se plně věnovat široké škále témat, která jsou zahrnuta v obou monografiích. Ty pokrývají celou řadu oblastí týkajících se sovětských Cikánů a jejich institucí během období politiky *korenizace* i po něm. Tento článek, který v úvodu nastínil stručný historický základ národnostní politiky v raném Sovětském svazu, si klade za cíl shrnout poznatky o divadle Romen jako o jedinečné kulturní instituci představující romskou kulturu a její roli při budování a rekonstrukci romské identity.

Ve snaze reflektovat dobové historické a etnografické realie používám v tomto článku termín „Cikán“ – politiky byly formulovány ve vztahu k sovětským Cikánům a jazyk této doby používal k označení skupiny název Cikáni, nikoliv Romové. Do dnešního dne není termín Romové v ruském jazyce běžný. Když ale formuluji svoje hodnocení a komentáře, používám označení „Romové“, v souladu s novějším,

akademicky a politicky korektním způsobem nazývání této skupiny. Žádný z názvů skupiny použitý v tomto článku samozřejmě nenese jakýkoliv pejorativní význam.

Abychom plně porozuměli, co jsou performativní aspekty národních identit, musíme vzít v úvahu Judith Butler a její teorii performativní konstrukce identity, kterou rozšiřují z performance genderových rolí i na performanci etnické/národní příslušnosti. Butler, která se původně zaměřovala na genderové normy, tvrdila, že genderové identity, formy subjektivit a sociální normy jsou vytvářeny v performanci a jejím prostřednictvím. Butler píše: „Performativita tedy není singulárním ‚aktem‘, protože je vždy opakováním normy nebo souboru norem“ (Butler 1993: 12). Identity se tak stanou normativními a aktérství spočívá v rekonstitučním potenciálu jedince. Toto ontologické stanovisko pomáhá vyhnout se deterministickému pohledu na jednotlivce zcela určené jejich sociálními nebo politickými strukturami. Performativita tedy otevírá prostor pro lidské jednání, zatímco zdůrazňuje, že identity jsou sociálně konstruovány, nebo performovány. Jak Lemon, tak O’Keeffe se zaměřují na jeden konkrétní příklad toho, jak jednání produkuje určité konstruované kategorie – v tomto případě divadelní představení produkující cikánskou identitu – a vedle dalších způsobů ukazují, jak byly cikánské identity utvářeny a rekonstruovány právě prostřednictvím uměleckého představování kultury. Jinými slovy, představení se tak samy o sobě stávají aktem performativní konstrukce etnické identity.

Politika afirmativní akce založená na národnosti a prosazovaná Sovětským svazem dvacátých a třicátých let neměla ve světě obdoby. Spočívala v národně budovatelských projektech zaměřených na různé etnické skupiny včetně Romů. Pro rozvoj těchto národností byly poskytnuty všechny potřebné ingredience: území, písmo, školy a řada dalších národních institucí. Ty se ve skutečnosti měly stát metodou vedoucí k socialistické indoktrinaci a asimilaci do integrované sovětské společnosti s jednotnou kulturou. Stalin v roce 1925 popsal účel politiky *korenizace* takto: „Proletářská svým obsahem, národní svou formou – taková bude všelidská kultura, k níž kráčí socialismus“ (Stalin 1925.). Slogan „národní formou, socialistická obsahem“ také předpokládal, že „menšiny se v socialismu měly stát politicky gramotnými prostřednictvím svého mateřského jazyka“ (Lemon 2000: 134). Jinými slovy se očekávalo, že „univerzální a sjednocující hodnoty sovětsství“ nakonec překonají význam národnosti jako základu sounáležitosti (O’Keeffe 2013: 13).

Historie Romů v raném Sovětském svazu je definována vyjednáváním jejich kulturní identity v kontextu sovětského socialismu, často popisovaného jako totalizující ideologie. Sovětský stát je obecně označován za „vysoce modernistický“ stát, který se snažil proměnit nejen materiální svět, ale také vytvořit nový lid (například Scott 1998). O’Keeffe však upozorňuje, že předpokladem bylo i vlastní jednání jednotlivců: „Sovětská civilizační mise rezolutně vyžadovala, aby se jednotlivci stali oddanými aktéry své vlastní sovětizace“ (2013: 9). Zda při tom

Sovětský stát uplatňoval absolutní moc, nebo zda Romové disponovali vlastními nástroji „sebe-sovětizace“, je otázkou, která vyžaduje další diskusi.

Vzhledem k tomu, že Romové byli státem považováni za tradičně zaostalé kočovníky, nezapadali do ideálního konceptu uvědomělých občanů moderního státu. O’Keeffe ukazuje, že to byla právě „zaostalost“, kterou sovětské Romové chytře používali jako nástroj, díky kterému se do sovětského režimu a jeho národnostních politik zapojovali svým vlastním způsobem. Při tom Romové „performovali sovětskou identitu“ (O’Keeffe 2013: 8). O’Keeffe naznačuje, že Romové – a další menšiny, které těžily z rané sovětské národnostní politiky – se zapojovali do „sebe-sovětizace“ a performovali svou sounáležitost se státem, čímž současně definovali svou romskou a sovětskou identitu. To se různými formami „participace na sovětskosti“ projevovalo v jejich „vrstvené performanci národnostní identity“ (O’Keeffe 2013: 11). Taková participace zahrnovala oslavování sovětské pracovní morálky, osvobozujícího a modernizačního potenciálu sovětského socialismu pro Romy, zlepšování životní úrovně v důsledku sovětské národnostní politiky a dalších.

Přesto by bylo mylné srovnávat veřejné zobrazování kultury s kulturou nebo kulturami žitými. V Rusku i mimo něj žilo – a stále žije – mnoho různých skupin Romů, a je tedy obtížné hovořit o jednotné cikánské identitě a jejich projevech. Navzdory rozličným státem vedeným pokusům o vytvoření společné cikánské identity a sjednocení cikánských mas, sovětská politika namísto toho postavila různé cikánské skupiny proti sobě (Lemon 2000: 179, 193). Co je zřejmé, je vzestup vzdělané městské elity, který je výsledkem tehdejší národnostní politiky. Tato elita byla tvořena především (divadelními) umělci, což výrazně formovalo to, jak v této době byli Cikáni vnímáni (tamtéž: 132–33). To také přispělo k vytváření hierarchií uvnitř sovětských cikánských skupin: většina umělců pocházela ze skupiny *Ruska Roma* nebo *Servi*, v divadle Romen převažoval ruský dialekt skupiny *Ruska Roma* a „herci ze skupiny *Ruska Roma* [...] ve dvacátých a třicátých letech 20. století tvořili jádro intelektuálů, kteří zakládali romské školy, časopisy a moskevské romské divadlo“ (tamtéž: 95).

Do jaké míry byla v tomto ohledu zkušenost Romů v Sovětském svazu jedinečná? Na tomto místě stojí za to načrtnout stručné srovnání s Romy v jiných socialistických zemích. Celia Donert například tvrdí, že českoslovenští Romové se po staletích pronásledování a kriminalizace ve svém úsilí o dosažení sociálního občanství během socialismu – tedy po druhé světové válce, nikoli ve dvacátých a třicátých letech 20. století, jako v případě Sovětského svazu – „stali ideálními stalinskými občany poválečné východní Evropy, připravenými na emancipaci od třídního a rasového útlaku minulosti“ (2017: 12). I zde Romové díky tomu, že demonstrovali svou pevnou podporu a oddanost socialistické ideologii, získali ve společnosti socialistického Československa svůj prostor. Také v Rumunsku Romové prosadili svá kolektivní práva, když koncem dvacátých let založili dva

národní občanské svazy, prostřednictvím kterých „požadovali plná občanská práva“ (tamtéž: 20). Ve všech těchto případech je bezpochyby patrná vize společnosti, ve které by Romové byli přijati jako rovnocenní partneři v budování socialistické utopie.

Klíčové zde byly dva faktory: vztah, jaký měli Romové se svými státy, a jejich schopnost se státem vyjednávat. V Sovětském svazu bylo takovým „místem pro vyjednávání, místem, ve kterém [...] se pohybovali Romové, kteří působili jako prostředníci [...] mezi státem,“ právě divadlo Romen (Lemon 2000: 139). Na základě sovětských národnostních politik měly „zaostalé“ skupiny navíc nárok na „státní pomoc a podporu“, aby dosáhly „sovětského vysvobození.“ To pravděpodobně vytvořilo situaci, ve které se „zaostalost“ stala základnou pro pokrok, a Romové „rychle zjistili [že] neruská národnost potenciálně přináší písmo, školy, peníze, daňové úlevy, pozemky, nakladatelství, divadla“ a další nároky (O’Keeffe 2013: 13). Pokud tomu tak skutečně bylo, pak vyvstává otázka, zda Romové jednali čistě instrumentálně a za účelem dosažení vlastního prospěchu, aby od státu získali co nejvíce výhod. Nabízí se i doplňující otázka: pokud Romové využívali svou sovětskou identitu jako nástroj, věřili i v principy komunismu? Možná. Zdá se, že národnostní politika přinášela krátkodobé výhody (materiální a kulturní) i dlouhodobé přísliby integrace a občanství. Leninův režim se nakonec zřejmě dostal do povědomí ruské romské komunity jako „počátek občanských práv pro Romy v SSSR“ (Crowe 1994: 174, citováno v Dunajeva 2014).

Performance „cikánství“

V jistém smyslu stoupenci socialismu v této době viděli svou roli v ožiování autentického umění a poskytování nástrojů pro budování romského národa. Performance etnicit plnila účel při vzdělávání a revolucionizaci. Umění, kultura a vzdělávání – vše bylo podřízeno úsilí o budování socialismu. Divadlo Romen v Moskvě nebo Etnografické divadlo v Petrohradě jsou pozůstatky této doby, kdy romští herci znovuobjevovali a ztvárňovali romskou kulturu pro široké sovětské publikum.⁴ První z nich zůstává v provozu dodnes, ale druhé bylo rozpuštěno v roce 1932, po čtyřech letech účinkování, protože zklamalo veřejnost a kritiky,

⁴ Chtěla bych poznamenat, že v SSSR existovala řada dalších sborů, (kočovných) hereckých společností a souborů, často rodinných, které prezentovaly romskou kulturu. Oksana Marafioti ve své knize *American Gypsy: A Memoir*, 2012 (v českém překladu *Žij tam, kde jsou písně*, 2019) podává fascinující popis takového rodinného souboru. „V SSSR patřilo umění masám. Proto se našemu souboru úředně říkalo družstvo nebo herecká společnost. Členové pracovali pro vládu a jejich oficiální práce byla bavit veřejnost.“ (str. 49 originálu). O’Keeffe také popisuje četné příklady romských sborů (například Kruchinin a Poliakov) (O’Keeffe 2013: 195). Celkově se však počet romských umělců po říjnové revoluci v roce 1917 snížil, protože se nyní museli přizpůsobit „bolševické vizi nové socialistické kultury“ a zbavit se „buržoazních prvků“ (O’Keeffe 2013: 194–195). Vystupující skupiny měly ve dvacátých a třicátých letech v SSSR jedno společné: všechny musely vyvinout různé taktiky, aby zlegitimizovaly cikánskou hudbu, umění a tanec v souladu s novou socialistickou vizí a vydobýly si místo na sovětské umělecké scéně.

když se mu nepodařilo představit sovětské Cikány v socialistické realitě, a nedokázalo si tak získat publikum (O’Keeffe 2013). Samotná existence divadla Romen je výsledkem kulturní adaptace na převládající systém a schopnosti hrát (o) „cikánství“ v doslovném i přeneseném smyslu. Jen tak bylo možné zajistit existenci této kulturní instituce a zároveň udržet určité kulturní charakteristiky. Divadlo Romen bylo schopné přilákat širší publikum a zároveň si přiznat, že selhává ve snaze oslovit samotné Romy. To se projevilo také ve výběru jazyka, ve kterém svá představení uvádělo. Zatímco v prvních třech letech byly divadelní hry uváděny v dialektu *Ruska Roma*, od roku 1934 začala převládat ruština, „protože se divadlu nedařilo dostat se k těm Romům, kteří potřebovali politické vzdělávání, a takto mohlo bavit alespoň ostatní sovětské občany“ (Lemon 2000: 144). První hra, kterou divadlo uvedlo v roce 1931, byla určena pro „zaostalé Cikány,“ ale „nepřišli na ni žádní Romové, kteří by porozuměli romským slovům, jež zaznívala na jevišti“ (O’Keeffe 2013: 219).

Divadlo Romen bylo iniciováno romskými aktivisty s cílem dodat romské kultuře sovětský obsah (O’Keeffe 2013: 217). Teprve od roku 1937, pod vedením Michaila Michajloviče Janšina začala být představení divadla Romen konečně považována za autentická a skutečně umělecká, i když za vysokou cenu – romský jazyk téměř přestal být používán, a pokud vůbec, byl mu obvykle vyhrazen prostor v úvodních scénách, divadlo vedle romských her uvádělo i světová literární díla. Divadlo skutečně slibovalo, že bude hrát přesně tu roli, kterou měly naplňovat všechny kulturní instituce: „zvyšovat kulturní úroveň Cikánů, uvést cikánské masy do základů, na nichž byla budována socialistická společnost, napomáhat při sedentarizaci cikánských nomádů a jejich zapojování do kolektivizace a seznamovat cikánský lid v Sovětském svazu s novým sovětským způsobem života“ (O’Keeffe 2013: 217). Přestože byli vedeni Neromy, podíleli se romští herci na utváření „národní formy“ divadla.

Toto vyjednávání „cikánské autenticity“ v prostředí divadla Romen svědčilo o rozporech zakotvených v tehdejší národnostní politice. V první řadě byla myšlenka romského národního divadla iniciována skupinou romských aktivistů v SSSR (považovaných za asimilovanou a dobře etablovanou skupinu elit), kteří se v chodu divadla i později nadále angažovali, například prostřednictvím psaní etnografických a ideologicky přijatelných her nebo při výběru účinkujících do souboru. Formálně bylo divadlo vedeno Neromy:

„Narkompros [Lidový komisariát osvěty – sovětská agentura odpovědná za vzdělávání] pozval M. I. Goldblata z Moskevského státního židovského divadla, aby působil jako umělecký ředitel a S. M. Bugajevského z Velkého divadla jako hudebního režiséra. Ke Goldblatovi a Bugajevskému se brzy připojili další neromští zaměstnanci, aby se ujali scénografie, choreografie a správy divadla. Přestože si sami sebe představovali jako správce divadla a jeho umělecké ředitele,

neměli přední moskevští romští aktivisté jinou možnost, než se podřídít vedení svých zkušenějších a údajně kultivovanějších soudruhů.“ (O’Keeffe 2013: 219)

Účinkující však museli být „autentičtí“, aby zajistili „národní charakter“ divadelních představení: na konkurzy k rolím byla zvána kočovná, „zaostalá“ a „necivilizovaná“ romská mládež. Vlastnosti, kterými měli disponovat skuteční sovětští Romové, se museli herci nejdříve naučit, aby je mohli realizovat a veřejně předvádět a samotní herci v tomto směru potřebovali správnou indoktrinaci. Herci museli jít příkladem. Předtím, než se z nich stali herci, museli podstoupit stejnou „civilizační“ misi, jakou měl stát připravenou pro romské masy:

„Počínaje lednem 1931 začala hercům divadla Romen výuka, která zahrnovala vše od praktických lekcí čištění zubů, přes politická školení o leninismu až po profesionální hodiny tance a hlasová cvičení. Herci studovali ruský a romský jazyk, historii hudby a divadla a základy sovětské politické gramotnosti. Tyto kurzy byly navrženy s cílem ‚zvýšit obecnou kulturní úroveň divadelního souboru‘. Zvýšení kulturní úrovně současně znamenalo také ovládnutí vlastního těla a osvojení přípustných pohybových a tanečních technik.“ (tamtéž)

Jak výstižně uvedla Alaina Lemon: „Moskevské romské divadlo mělo přeměnit Cikány z divokých parazitů na civilizované pracovníky, a romští herci tyto cíle aktivně přijímali za své“ (2000: 130). Za tímto účelem, pokračuje Lemon, „bylo vytvořeno romské divadlo, aby na jedné straně podporovalo ‚zachování národní kultury‘ a na druhé přispívalo k ‚asimilaci, sedentarizaci a vzdělávání kočovných národů“ (2000: 131–2).

Sovětský přístup skutečně povzbudil i ostatní Romy: „Na základě leninistické představy národního sebeurčení se sovětský model později stal zdrojem inspirace pro romské aktivisty v socialistickém Československu“ (Donert 2017: 20). Abychom se vrátili k příkladu Československa, ve kterém se vytvořila podobná skupina romských intelektuálů, zde byl v roce 1969 založen Svaz Cikánů-Romů (Donert 2017). Ustanovení a role svazu nesou podobnosti s divadlem Romen: iniciativa romských intelektuálů vedená zdola, která sloužila jako platforma pro podporu kulturního aktivismu a ekonomické svépomoci, a zároveň byla využita jako nástroj socialistického státu za účelem ideologické indoktrinace, proletarizace, podpory loajality ke státu a nakonec i asimilace. Ačkoli byl svaz na jaře 1973 zrušen, a tudíž vydržel méně než čtyři roky, přesto silně ovlivnil postavení Romů v zemi.

Účelem divadla Romen bylo „institucionálně předávat sovětské hodnoty“ (O’Keeffe 2013: 13). Tato sověťizační mise ale byla úzce propojena s romskými kulturními prvky. Divadlo mělo zpočátku „agitovat mezi kočovnými Romy“ (Lemon 2000: 132). Představení často vedle sebe kladla dobrou a špatnou romskou kulturu, žádoucí a nežádoucí chování, nebo zkrátka líčila, jaké vlastnosti a kvality

by měli mít sovětští Romové. Repertoár divadla „vyzýval [naivní] Romy, aby se stali gramotnými, vzdělávali se o socialismu, usadili se a připojili se ke kolektivním družstvům“ (tamtéž). Nebylo vhodnějšího místa k performanci „správného druhu“ romské kultury než na pódiu, kde „romští herci sami sebe přetvářeli ve společensky prospěšné a kultivované občany“ (O’Keeffe 2013: 192). Tato představení zároveň svědčila o přízpusobivosti a síle romské kultury.

Na pódiu byly ukazovány příklady špatného jednání a vlastností, od kterých bylo třeba Romy osvobodit – byli zobrazováni jako negramotní, kočovní, promiskuitní nebo vyhýbající se práci – a herci na jevišti mohli demonstrovat způsob, jakým „mají být zaostalí Cikáni přeměnění v ikony sovětského pokrokářství“ (O’Keeffe 2013: 193). Vzhledem k tomu, že „Cikáni [...] byli] označováni jako tradičně antimoderní a bránící se ze své podstaty racionálnímu právu a pořádku“, ohrožovala modernita cikánské umění, literaturu nebo divadlo jejich znehodnocením (Lemon 2000: 80, 125). Poliakov, umělecký vedoucí jednoho z nejoslavovanějších romských sborů v Moskvě, trval na tom, že „špatná“ romská kultura („cigančina“ – obrat používaný jako zkratka pro dekadentní romskou kulturu a spojovaný také s pornografií a prostitucí) a dekadentní Romové byli produkty starých, vykořisťovatelských carských režimů nebo „opilých kapitalistů“, pro které Romové vystupovali. Tyto kulturní rysy představovaly velké ohrožení revolučního vědomí sovětských mužů a žen, „riziko pro zdraví raně sovětské společnosti“ (O’Keeffe 2013: 202).

Když divadlo ve třicátých letech 20. století otevřelo své dveře, byly „hry navrženy tak, aby vzdělávaly, spíše než aby bavily publikum, a za svou misi si stanovilo, že chce obnovit starou a... autentickou (pravou, skutečnou) cikánskou hudební uměleckou formu a osvobodit ji od všeho, co je cizí a nežádoucí“; divadlo mělo také formovat „romské dělníky, kolchozníky a kočovníky“, „etablovat romštinu jako literární jazyk a udržovat romsky psané scénáře jako jeden z národních prvků svého umění“ (O’Keeffe 2013: 195, 235). „Autentické“ umění a „opravdoví“ Romové byli pak ztotožňováni se socialistickými ideály. Performance etnické autenticity s sebou nesla mnohé výzvy, protože „rasa není vždy jasně ohraničená“ a „její znaky jsou těžko přesně uchopitelné, a jen zdánlivě esenciální“ (Lemon 2000: 69).

Tehdejší populární představa „dozrávání“ národů sestávala z předrevoluční fáze vykořisťování a útlatku, fáze osvobození a konečně plného zapojení do sovětské socialistické společnosti. Kultivace národní identity, doprovázená politickými, vzdělávacími a kulturními institucemi, byla nezbytná, protože ruské vykořisťování menšin během carských dob bylo možné „odčinit“ pouze „nasměrováním paprsku osvětlení na temné masy“ (Slezkine 1994: 136). Divadlo Romen na jevišti úspěšně ukazovalo tento přechod od předrevolučního života Romů, který se vyznačoval deviací, deprivací a vykořisťováním, k proměně v nové osvobozené a osvětlené sovětské Romy. Stát, nebo sovětská moc, se zde tak implicitně stala jejich osvoboditelem, a úkolem divadla Romen bylo vylíčit proměnu předrevolučních

hadačů osudu z ruky ve slušné sovětské občany. Představení nepochybně utvářela rasové a sociální kategorie, ale netřeba při tom podceňovat sílu internalizace – ať už šlo o vnitřní ztotožnění se stereotypním zobrazováním nebo samotným sovětským charakterem Romů (Lemon 2000).

Relevance pro dnešní dobu

Analýza snah raného Sovětského svazu o budování národa a jeho experimentální národnostní politiky přináší cenné poznatky, významné i pro současnost. To, co definovalo Romy v raném Sovětském svazu, a co dnes i nadále určuje romskou identitu, je kombinace politické ideologie a státních politik. Co bylo na rané sovětské národnostní politice opravdu pozoruhodné, je vzniklá debata o národním sebeurčení – debata, která je i jádrem současného (politického) romského hnutí – a její aplikace na romské komunity žijící v SSSR. Dalším pozoruhodným rysem rané sovětské společnosti je její inkluзивita – možná utopický mýtus, vytvořený k udržení heterogenní konstrukce Sovětského svazu, ale možná ne utopičtější než současné mýty o národní příslušnosti. Sjednocující identita „sovětského lidu“ předpokládala, že kulturní vývoj povede k vymýcení kulturních rozdílů, a všichni lidé se budou rozvíjet do sovětské totality.

Příklad divadla Romen neodhaluje jen zjevné rozpory této národnostní politiky – například to, že toto divadlo mělo zachovávat romskou kulturu ve jménu asimilace – ale také její úspěchy: „[Divadlo] Romen přetrvávalo jako spolehlivá, státem podporovaná instituce, kde se uváděla představení zobrazující Cikány jako ohnivé, vzrušující, nedostupné milovníky svobody – poetické, zvláštní, *ale přesto* schopné pojmout sovětskou civilizaci“ (O’Keeffe 2013, 238; zvýrazněno autorkou). Příběh z raného Sovětského svazu také poskytuje vzácný příklad toho, kdy stát skutečně vytvářel kulturní prostor pro Romy v kontextu širšího projektu budování státu. Podle slov sovětského aktivisty a spisovatele⁵ A. V. Germana byla národnostní politika jedinečným pokusem o integraci tím, že vyzývala všechny, aby se stali občany; instituce jako divadlo Romen umožnily Romům aktivně „přispívat k budování socialismu a kulturního rozvoje své národnosti, ale také ke svému vlastnímu individuálnímu rozvoji jako sovětských občanů“ (O’Keeffe 2013: 251).

Je také důležité zdůraznit, že se Romové cítili být zakořenění ve svých zemích, širších společenstvích a regionech. Lemon správně poukazuje na to, že romská kultura je stále běžně definována pomocí rysů a postupů, které zdůrazňují jejich izolaci (Lemon 2000: 3). Analýzy obou autorek, Lemon i O’Keeffe, však ukazují, že Romové v raném SSSR skutečně cítili, že patří do širší sovětské společnosti.

⁵ Existuje určitá neshoda o tom, zda byl A. V. Germano Rom nebo ne; chtěla bych poznamenat, že jak Lemon, tak O’Keeffe ho popisují jako Roma, ale O’Keeffe popisuje jeho národnost podrobněji a po prozkoumání jeho autobiografie shrnuje, že „někdy byl Germano Cikán. Jindy to byl Rus“ (2013: 249).

„Tvrdohlavě trvali na příslušnosti k sovětské komunitě občanů,“ a „mnozí Romové zdůrazňují svůj pocit sounáležitosti s Ruskem, znají a věří v mezníky sovětské historie a společnosti, mluví o vlastenectví, citují Puškina (a někteří dokonce Stalina)“ (Lemon 2000: 23, 30; viz také Lemon 1998).

Romové se v Rusku cítí zakořeněni i dnes. Můj vlastní terénní výzkum z Ruska, který jsem prováděla v letech 2012–2013 v osadách kalderašských Romů, odhalil stejný pocit sounáležitosti: zjistila jsem, že kalderašští Romové mají optimistický postoj ke své budoucnosti a cítí se zakořeněni v ruské společnosti (Dunajeva 2014). Podle mých zjištění jsou si Romové v Rusku vědomi vlastní kultury a jsou na ni hrdí. Z jejich pohledu se romská a ruská kultura navzájem nevylučují. Počátky romské kulturní hrdosti, která jde ruku v ruce s pocitem sounáležitosti k ruské společnosti, jsem identifikovala ve „vícevrstevné identitě (*nested identity*)“, rozvíjené v dobách Sovětského svazu. Nenaznačuji, že současní Romové v Rusku disponují kolektivní pamětí vztahující se k období politiky *korenizace*. Navrhuji spíše, že členění identit do „vrstev“ (které mnozí popisují jako identity uspořádané do struktury matřjošky, tedy jako jednu identitu v druhé), které nebylo charakteristické pro evropské národní státy, umožnilo Romům sít se s ruskou společností.

Etnicity jsou konstruovány v průběhu času a kategorie příslušnosti jsou dynamické, nestabilní a flexibilní: performance romství dále v SSSR probíhala ve stejné míře jako performance sovětsství, každá ze specifických důvodů a v reakci na specifické podněty. Inovativní a živá romská kultura, jak argumentují i jiní vědci, se v průběhu času vyvíjí a mění. „Kulturní změna je strategie adaptace na nová prostředí – jak strategie zacházení s novými situacemi, tak kreativní reakce na ně“ (Silverman 1988: 262). V procesu změny nejsou *metis*⁶ – nebo lokální, praktické dovednosti – zcela odstraněny; místo toho došlo k jejich využití při ulehčení nové reality v konsolidující se nové sovětské společnosti.

Dalším zajímavým aspektem obou knih je popis „občanů v procesu jejich formování“ – pokud to pro „nové sovětské Cikány“ znamenalo, že se stávali „společensky užitečnými dělníky, kteří usilovali o plnou integraci do sovětského života“ (O’Keeffe 2013: 5), pak dnes zůstávají „občany v procesu“ ve svých vlastních zemích po celém světě. Stejně jako Romové ohrožovali ideální vizi nových sovětských občanů, zdá se, že dnes představují výzvu pro relativně homogenní národní státy Evropy. Analýza situace sovětských Romů skutečně vyvolává otázky relevantní i pro naše vlastní chápání Romů v Evropě: Je participace v jakékoliv společnosti performativní? Je pocit sounáležitosti založený na performanci? Dostávají Romové příležitost performovat svou příslušnost a loajalitu ke svým zemím? Za jakých podmínek se romská a jiná národní identita vzájemně nevylučují?

6 Termín „*metis*“ si vypůjčuji od Jamese Scotta (1998), který jej popsal jako znalost, která se adaptuje na neustále se proměňující prostředí (313), nebo „znalost, která vyrůstá z místní zkušenosti“ (311), a kterou dává do kontrastu ke zjednodušené, zobecněné a abstraktní znalosti státu.

Lemon i O'Keeffe zkoumají romskou autenticitu – kdo je „autentický Rom“; jak je „autentičnost“ vytvářena a performována; jaká je role Romů při vytváření nebo udržování určitého dojmu „autentičnosti“? Obě knihy představují omezení kulturního projevu uplatňovaná sovětským státem, ale analýza O'Keeffe přisuzuje Romům více vlastního jednání. Lemon ve své interpretaci vidí Romy jako více omezované politikami státu, zatímco O'Keeffe tvrdí, že performance „cikánství“ byla ve skutečnosti prostředkem sociálního, kulturního a ekonomického rozvoje Romů jako sovětských občanů. Tvrdím, že role divadla Romen – nebo míst, ve kterých k performanci romské identity docházelo – je pak v kontextu obou interpretací nutné chápat odlišně. Lemon i O'Keeffe nepochybně zdůrazňují potenciál vlastního aktérství Romů, když tvrdí, že divadelní a hudební představení mohou Romy zplnomocňovat. Lemon nicméně zdůrazňuje, že to ovšem přece jenom posílilo i sociální stereotypy, a ještě více podtrhlo jejich rasový charakter, a ve výsledku vyloučilo Romy z politických a ekonomických příležitostí. Jinými slovy, Romové byli zaškatulkováni jako „přirození umělci“.

Obě studie jsou důležitou připomínkou toho, jak komplexní politické, kulturní a sociální vazby se svými státy a majoritní společností Romové mají a nadále rozvíjejí a upevňují. Obě zprávy se jasně rozcházejí s romantizovaným obrazem Romů jako apolitických tuláků. Romové, stejně jako jiné skupiny, performují svůj vztah ke státu – specifičnost tohoto performativního vztahování se do značné míry závisí na postavení Romů ve společnosti, jakož i na jednání, které Romové uplatňují při vymezování podmínek své vlastní příslušnosti.

Politika a ideologie *korenizace* ztrácely již koncem dvacátých let na popularitě. Rozhodnutím Politického výboru Ústředního výboru Vsesvazové komunistické strany (bolševiků) ze dne 14. prosince 1932 došlo k obratu v národnostní politice. Tento obrat vedl ke snížení počtu nezávislých národních teritorií (autonomních regionů), odmítnutí „nebezpečí velkoruského nacionalismu“ a odsouzení chyb ukrajinizace, které byly považovány za důsledek politiky nativizace. Rusové se v rodině sovětských národů stali „prvními mezi rovnými,“ a vedle místních jazyků byl (jako oficiální) zaveden i ruský jazyk (Dunajeva a Dunaev 2019).

Status národnostní menšiny byl v roce 1936 Romům v SSSR odebrán (spolu s národnostními školami, novinami a dalšími) a „divadlo [Romen] se jednoduše stalo jen malým pozůstatkem bolševického odkazu“ (Stewart 2001: 74). V roce 1938 bylo tajným usnesením zrušeno (menšinové) národnostní vzdělávání, a tedy i kurzy pro Romy (Demeter et al. 2000: 207). Všeruský svaz Cikánů působil jen do roku 1928. Většinu „cikánských zemědělských družstev“, založených do roku 1938 (Demeter et al. 2000: 203), jejich členové do začátku druhé světové války opustili (Kalinin a Kalinina 2001).

Přeložila Eva Nováková

Literatura

- Butler, J. 1993. *Bodies that matter*. London: Routledge.
- Crowe, D. 1994. *A history of the gypsies of Eastern Europe and Russia*. New York: St. Martin's Press.
- Demeter, N., Bessonov, N., Kutenkov, V. 2000. *Istorija cygan: novyy vzgljad*. [История цыган: новый взгляд]. Voronež: Rossijskaja Akademija Nauk.
- Donert, C. 2017. *The Rights of the Roma: The Struggle for Citizenship in Postwar Czechoslovakia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dunajeva, J. 2014. *'Bad Gypsies' and 'Good Roma': Constructing Ethnic and Political Identities through Education in Russia and Hungary*. Eugene, OR: University of Oregon.
- Dunajeva, J., Dunaev, D. 2019. The Question of National Self-Determination after World War I: *Nation and State Building Efforts in the Soviet Union*. Warsaw, May 2019. [Nepublikovaný konferenční příspěvek.]
- Fitzpatrick, Sh. 1978. *Cultural revolution in Russia 1928-1931*. Bloomington: Indiana University Press.
- Johnston, T. 2006. Subversive Tales? War Rumours in the Soviet Union, 1945-47. In: Furst, J. (ed.) *Late Stalinist Russia: Society Between Reconstruction and Reinvention*. London: Routledge, 62-78.
- Kalinin, V., Kalinina, C. 2001. The Baltics, Belarus, Ukraine and Moldova: Reflections on life in the former USSR. In: W. Guy, W. (ed.). *Between Past and Future: The Roma of Central and Eastern Europe*. Hertfordshire: University of Hertfordshire Press, 242-251.
- Lemon, A. 2000. *Between Two Fires: Gypsy Performance and Romani Memory from Pushkin to Postsocialism*. Durham: Duke University Press.
- Lemon, A. 1998. Roma (Gypsies) in the Soviet Union and Moscow: Teatr ,Romen'. In: Tong, D. (ed.). *Gypsies: An Interdisciplinary Reader*. New York: Routledge, 147-166.
- Lenin, V. I. 2017. On cooperation. In: Žižek, S. (ed.). *Lenin: The Day After the Revolution*. New York: Verso, 127-137.
- Liber, G. 2010. Korenizatsiia: Restructuring Soviet nationality policy in the 1920s. *Ethnic and Racial Studies* 14 (1): 15-23.
- Marafioti, O. 2012. *American Gypsy: A Memoir*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- O'Keeffe, B. 2013. *New Soviet Gypsies: Nationality, Performance, and Selfhood in the Early Soviet Union*. Toronto: University of Toronto Press.
- Olivier, B. V. 1990. Korenizatsiia. *Central Asian Survey* 9 (3): 77-98.
- Scott, J. 1998. *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve Human Condition Have Failed*. New Haven: Yale University Press.

- Silverman, C. 1988. Negotiating „Gypsiness“: Strategy in Context. *American Folklore Society* 101 (401): 261–275.
- Slezkine, Y. 1994. *Arctic Mirrors: Russia and the Sami Peoples of the North*. Ithaca: Cornell University Press.
- Sundstrom, O. 2015. Shamanism, Politics and Ethnic-Building in Russia. In: Simons, G., Westerlund, G. (eds.). *Religion, Politics and Nation-Building in Post-Communist Countries*. Burlington: Ashgate, 75–98.
- Stalin, J. V. 1925. *Works*, Volume 7: 135–154. Dostupné z: <https://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1925/05/18.htm> [2020-03-07].
- Stewart, M. 2001. Communist Roma Policy, 1945–89 as Seen through a Hungarian Case. In: Guy, W. (ed.). *Between Past and Future: The Roma of Central and Eastern Europe*. Hertfordshire: University of Hertfordshire Press, 71–92.
- Tarr, Z. 1999. Ethnicity, Nationality, and Nationalism in Early Austrian-Hungarian Social Science. In: Marcus, J. (ed.). *Surviving the Twentieth Century: Social Philosophy from the Frankfurt School to the Columbia Faculty Seminars*. Transaction Publishers, 97–106.
- Wojnowski, Z. 2015. The Soviet people: national and supranational identities in the USSR after 1945. *Nationalities Papers* 43 (1): 1–7.
- Žižek, S. (ed.). 2017. *Lenin: The Day After the Revolution*. New York: Verso.